

Założenia rezydencjonalne powiatu lubańskiego*

Residential Complexes of The Lubań County

Małgorzata Puda⁽¹⁾

⁽¹⁾Zakład Konserwacji i Rewaloryzacji Architektury i Zieleni, Wydział Architektury,
Politechnika Wrocławska

Opiekun naukowy: dr hab. inż. Marzanna Jagiełło, prof. nadzw.
Puda Małgorzata: malgorzata.puda@pwr.edu.pl; malgorzatapuda@gmail.com

Słowa Kluczowe: dawne majątki ziemskie, Górne Łużyce, Lubań

Streszczenie

Powiat lubański położony w zachodniej części województwa dolnośląskiego, historycznie należał do Górnych Łużyc, krainy o odrębnym bycie politycznym i kulturalnym. Po II wojnie światowej część tych ziem znalazła się w granicach Polski z wieloma opuszczonymi zespołami pałacowymi. Pierwszymi właścicielami wielu z nich była szlachta górnołużycka. W XVIII i XIX wieku wskutek zmian właścicieli wiele rezydencji uległo przebudowie, zakładano przy nich ogrody i parki. Po II wojnie światowej majątki ziemskie zostały przejęte przez Państwowe Gospodarstwa Rolne, po ich likwidacji zostały przekazane nieodpłatnie gminom, część pełni funkcje oświatowe, inne są opuszczone i powoli niszczeją. Niektóre wykupione przez prywatnych właścicieli wracają do świetności. Założenia pałacowo-parkowe są dziedzictwem kulturowym tych ziem, stanowią o tożsamości kulturowej i historycznej tego regionu na styku trzech krajów, dlatego ważna jest odpowiednia ochrona i dbanie o zachowane dziedzictwo kulturowe.

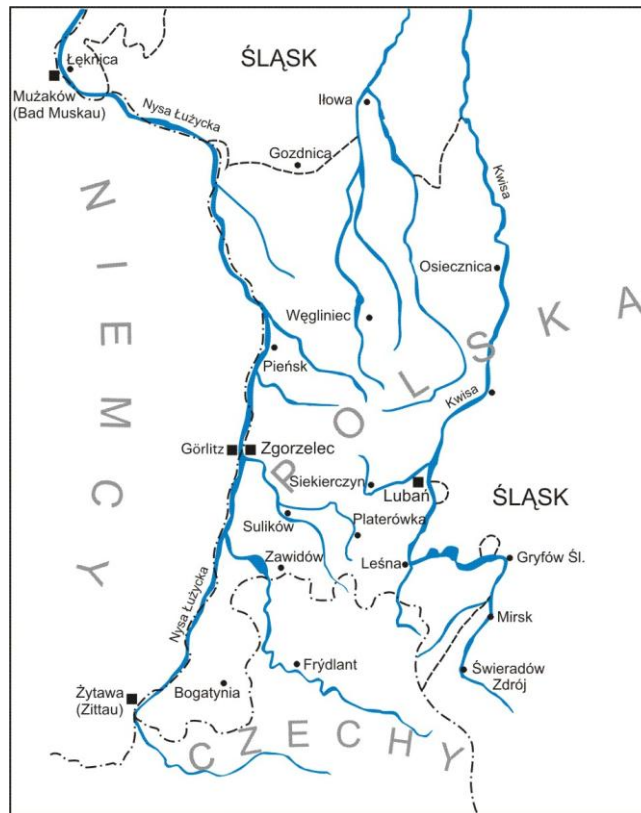
1. Wstęp

Powiat lubański, obecnie należący do województwa dolnośląskiego, to teren szczególnie, wcześniej stanowił część Górnych Łużyc. Górne Łużyce to kraina, która przez stulecia stanowiła odrębny byt polityczny i kulturalny. Na północy jej obszar graniczył z Brandenburgią, na południu z Czechami, wschodnią granicę stanowiła rzeka Kwisa, zachodnią zaś rzeka Pulsnitz (Rys.1). Lubań – siedziba powiatu, był jednym z miast utworzonego w 1346 r. Związku Sześciu Miast; oprócz Lubania należały do niego Budziszyn, Zgorzelec, Löbau, Kamenz i Żytawa; Kraj Sześciu Miast zaczęto w XV stuleciu nazywać Górnymi Łużycami (*Oberlausitz*) (Bahcke 2007, s.15). W granicach obecnego powiatu lubańskiego znajduje się Okręg Kwisy (niem. *Queisreis*) – powstały w średniowieczu twór administracyjno-prawny, który obejmował południowo-wschodnie obrzeża Górnych Łużyc (Bena 2009). Do najpotężniejszych majątków tego obszaru zw. także Powiatem Nadkwisańskim należały Smolnik, Czocha i Świecie, ich właściciele do XIX w. otrzymywali zaproszenia na nadzwyczajne sejmy górnołużyckie (Bena 2009). Okręg Kwisy istniał do 1815 r., kiedy odebrano wschodnie Łużyce Saksonii i przyłączono je do Prus, w 1818 jego ziemie w całości weszły do powiatu lubańskiego (*Kreis Lauban*) (Bena 2009). Po II wojnie światowej część tych ziem znalazła się w granicach Polski wraz z wieloma opuszczonymi posiadłościami ziemskimi, rezydencjami i przyległymi do nich założeniami ogrodowymi. Większość z założeń znajdujących się na terenie powiatu lubańskiego została wpisana do rejestru zabytków. Aktualna sytuacja owych założeń, ich stan zachowania, historia,

---

* Publikacja współfinansowana ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

funkcje zostaną przedstawione na podstawie własnych badań i analiz dostępnej dokumentacji Narodowego Instytut Dziedzictwa we Wrocławiu i Delegaturze Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Jeleniej Górze.

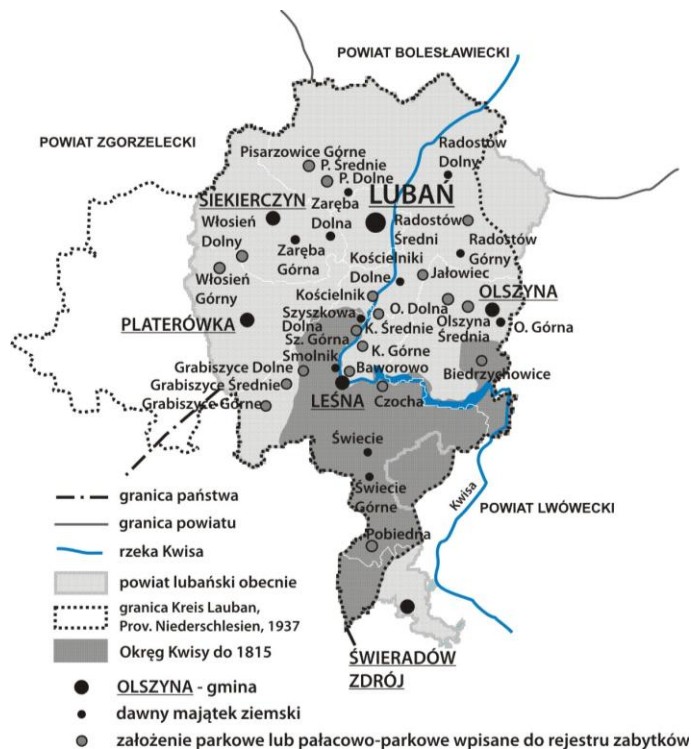

Rys.1 Obszar polskich Górnych Łużyc. Mapa na podstawie (Bena 2003)

Powiat lubański znajduje się w zachodniej części województwa dolnośląskiego (Rys.2). Na jego terenie służby konserwatorskie zewidencjonowały w latach 1978-1993 dwadzieścia siedem założeń ogrodowych będących częścią zespołów rezydencjonalnych – dworskich bądź pałacowo-folwarcznych, dziewiętnaście z nich zostało wpisanych do rejestru zabytków w latach 1977-1998. W 2010 za obiekt zabytkowy uznano także ruiny wieży widokowej zw. Wieżą Woldecka w Biedrzychowicach. Prawie wszystkie parki, a dokładniej szesnaście jest chronionych jako element zespołu pałacowego m.in. założenia w Biedrzychowicach, Grabiszycach Średnich, Jałowcu, Olszynie Dolnej, Pobiednej, Radostowie Średnim, Szyszkowie Górnej, Włosieniu Dolnym (por. Rys.3). Jedynie w Pisarzowicach do rejestru zabytków oprócz zespołu pałacowo-parkowego wpisano w 1996 r. także zespół folwarczny z przełomu XIX i XX w.

Rys. 2 Położenie powiatu lubańskiego na tle województwa dolnośląskiego. Oprac. własne.

Rys. 3 Założenia rezydencjonalne powiatu lubańskiego. Oprac. własne.

2. Opis zagadnienia

Założenia rezydencjonalne powiatu lubańskiego powstały w wyniku podziałów dawnych majątków ziemskich rodów, które osiedlały się tutaj od czasów średniowiecza. Na terenie dawnego pogranicza śląsko-łużyckiego znajdowały się dobra rycerskie m.in. Smolnik, Szyszkowa, Świecie, Grabiszyce, Czochoa należące do górnołużyckich rodów von Dobschitz, Gerlachsheim, Klüx, Nositz, Üchtritz, Salz. Wybudowane w tych miejscowościach rezydencje stanowiły siedziby owych rodzin do XVIII w. Związek rezydencji z kulturą i historią Górnych Łużyc można jeszcze odnaleźć na zachowanych kartuszach herbowych umieszczonych w portalach czy na elewacjach istniejących do dzisiaj rezydencji np. w Grabiszycach Średnich. Na przestrzeni wieków areal dóbr ziemskich zmniejszał się wskutek podziałów, wyprzedazy części ziem, stąd też tak wiele założeń powstało blisko siebie w sąsiednich miejscowościach. W XVIII i XIX wieku majątki ziemskie zmieniały także często właścicieli. Zmiany właścicieli wiązały się z kolejnymi przebudowaniami rezydencji, większość dawnych renesansowych dworów powstałych w miejscu zamków obronnych przebudowano na XIX-wieczne pałace. Tak stało się m.in. w Zarębie Dolnej, gdzie siedzibę z XVI wieku po pożarze w 1832 r. odbudowano w stylu neorenesansowym (Rys. 4).

Rys. 4 Pałac w Zarębie Dolnej na litografii Ferdinanda Pazelta z poł. XIX w. z teki Alexandra Dunckera, [z:] <http://www.dokumentyslaska.pl/litografie%20pazelt/litera%20b.html>.

Przy nowo wznoszonych lub przebudowywanych rezydencjach zakładano ogrody i parki, wykorzystywano do tego istniejący drzewostan, naturalne ukształtowanie terenu czy bliskość rzeki. Większość założeń zyskała charakter naturalistyczny, łagodne linie ścieżek prowadzą do polan widokowych, nad brzegi stawów, prowadzą przez malownicze nasadzenia grup drzew liściastych, głównie dębów szypułkowych, buków pospolitych, lip drobnolistnych. Na początku XX w. do założeń parkowych zaczęto wprowadzać drzewa i krzewy iglaste, cyprysiki (*Chamaecyparis*), żywotniki (*Thuja*), świerki (*Picea*), jodły (*Abies*), daglezie (*Pseudotsuga*). Z introdukowanych gatunków obcych w parkach sadzono pojedyncze egzemplarze takich drzew jak cyprysik nutkajski *Chamaecyparis nootkatensis* (Biedrzychowice, Smolnik), gledicja trójcierniowa *Gleditsia triacanthos* (Włosień Dolny), magnolia japońska *Magnolia kobus* (Włosień Dolny), miłorząb japoński *Ginkgo biloba* (Szyszkowa Górna), platan klonolistny *Platanus acerifolia* (Biedrzychowice, Włosień Górny, Zaręba Górna), tulipanowiec amerykański *Liriodendron tulipifera* (Biedrzychowice, Smolnik), skrzydłoorzech kaukaski *Pterocarya fraxinifolia* (Zaręba Dolna).

Pomiędzy znajdującymi się naprzeciwległe na obu brzegach rzeki Kwisy założeniami można znaleźć podobieństwa, zdarza się, że założenia ogrodowe mają podobne układy kompozycyjne, można także odnaleźć między nimi powiązania widokowe tak jest np. między założeniami w Kościelniku i Kościelnikach Dolnych, Szyszkową Górą a Kościelnikami Górnymi. Czasem właściciele do projektowania swoich ogrodów bądź wznoszenia rodzinnych grobowców w przyległych do pałacach parkach wynajmowali znane osobistości np. mauzoleum w Jałowcu zostało zaprojektowane przez znanego śląskiego architekta Carla Johanna Bogislawa Lüdecke, rodzina von Zastrow – właściciele Smolnika, do zaprojektowania ogrodu przy willi w pobliskiej Leśnej (wówczas *Marklissa*) zaangażowali Eduarda Petzolda – znanego XIX-wiecznego architekta krajobrazu, pałac w Pobiednej z XVIII w. (Rys.5), który należał do Adolfa Traugotta von Gersdorf (1744-1807) współzałożyciela Górnośląskiego Towarzystwa Naukowego, zrealizowano wg projektu nadwornego architekta Drezna Conrada Gotthelfa Rotheho (Bena, Paczos 2009).

Ryc. 5 Pałac w Pobiednej – Unięcicach powstały w 1767-1768 na litografii barwnej wg rys. T. Blätterbauera, lata 1878-1880, [z:] <http://www.dokumentyslaska.pl/litografie%20pazelt/litera%20zz.html>.

Po II wojnie światowej dawne majątki ziemskie powiatu lubańskiego zostały przejęte przez Państwowe Gospodarstwa Rolne, budynki folwarki wykorzystywano do hodowli, przechowywania maszyn rolniczych, pałace, budynki zarządców majątku pełniły funkcje administracyjne, oświatowe lub mieszkalne. Po likwidacji państwowych gospodarstw rolnych agencja nieruchomości rolnych część założeń rezydencjonalnych powiatu lubańskiego przekazała nieodpłatnie gminom, inne wystawiła na sprzedaż. Niektóre obiekty pałacowe od czasów powojennych pełniły funkcje oświatowe: w pałacu w Olszynie Dolnej powstało przedszkole, w Grabiszycach Średnich – szkoła podstawowa funkcjonująca do dzisiaj, pałac w Biedrzychowicach stanowi do dzisiaj siedzibę szkół rolniczych (Rys.6), we Włosieniu Górnym szkołę zawodową założoną w 1953 przekształcono na Młodzieżowy Ośrodek Wychowawczy, który otwarto w 2014 r. Pełnienie przez te obiekty funkcji oświatowych zapewniły im zachowanie w dobrym stanie technicznym budynków oraz utrzymanie w dobrym stanie zdrowotnym drzew parkowych.

Rys. 6 Pałac w Biedrzychowicach. Fot. M. Puda.

Rys. 7 Ruina pałacu, Piszczowice Średnie. Fot. M. Puda.

Inne obiekty zostały opuszczone i powoli niszczyć – pałac w Jałowcu, Szyszkowie Górnej, czy popadają w ruinę – pałac w Pisarzowicach Średnich (Rys.7), Włosieniu Dolnym, w Leśnej Baworowo 21. Inne popadły w całkowitą ruinę bądź zostały rozebrane – pałac w Kościelnikach Dolnych, Smolniku, Radostowie Średnim, Włosieniu Dolnym. Część budynków folwarcznych i dawnych pałaców do dzisiaj zamieszkiwane są przez dawnych pracowników PGR-ów lub pełnią funkcję mieszkań komunalnych np. pałac w Leśnej-Baworowie 20, folwark w Jałowcu, Szyszkowie Górnej. Niektóre z założeń zostały wykupione przez prywatnych właścicieli, którzy próbują przywrócić świetność dawnym rezydencjom np. w Olszynie Dolnej, Pobiednej. Nieliczne założenia pałacowo-parkowe zostały poddane rewitalizacji m.in. w Zarębie Górnej, gdzie neogotycki budynek pałacowy wraz z przyległym parkiem odnowiono dzięki funduszom unijnym pozyskanym przez gminę Siekierczyn (Rys.8,9). Uporządkowaniu poddano założenie parkowe zajmujące obszar ok. 12 ha z malowniczymi stawami połączonych gołbami o powierzchni ok. 2 ha. Zachowany drzewostan poddano pielęgnacji, usunięto samosiewy, oczyszczono i przywrócono układ wodny złożony z trzech stawów połączonych kanałami. Rewaloryzacja postawiła sobie za cel zachowanie podstawowych elementów kompozycyjnych założenia oraz zaproponowanie programu, który zaktywizowałby społecznie zrewaloryzowany obiekt – odtworzono m.in. układ komunikacyjny parku, w pobliżu odnowionego pałacu umieszczono plac zabaw dla dzieci. Dzięki środkom unijnym z Programu Operacyjnego Europejskiej Współpracy Terytorialnej 2003-2007 – Interreg III odnowiono zespół pałacowy w Biedrzychowicach (gmina Olszyna) – obecnie Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych im. Marii Konopnickiej. Zmodernizowano i wyremontowano barokowy pałac, mieszczące się w nim sale dydaktyczne z elementami architektonicznymi, utworzono pracownie informatyczne, multimedialne, językowe, odrestaurowano także tarasy w jego pobliżu. W odrestaurowanym obiekcie mieści się również Transgraniczne Centrum Aktywizacji Młodzieży i Dorosłych, obecnie jest to miejsce realizacji projektów edukacyjnych, konferencji, warsztatów dwujęzycznych. W 2009 zaczęto wdrażać projekt z Programu Operacyjnego Polska – Saksonia 2007-2013 dotyczący budowy sali sportowej z zapleczem socjalnym, technicznym i widownią oraz zewnętrznymi obiektami sportowymi i rozwiązaniami komunikacyjnymi na bazie istniejących obiektów gospodarczych.

Rys.8,9. Zrewitalizowane w 2009 założenie pałacowo-parkowe w Zarębie Górnej. Fot. M. Puda.

W zachowanych częściowo założeniach parkowych można nadal odczytać fragmenty dawnych układów kompozycyjnych m.in. w postaci alei lipowych, grabowych czy z kasztanowców pospolitych zastosowanych m.in. w Jałowcu, Leśnej Baworowie, Pobiednej, Smolniku. W niektórych zespołach znajdują się pozostałości lub zachowane w większości układy wodne w postaci połączonych kanałami i rowami melioracyjnymi stawów np. w Kościelnikach Górnych, Grabiszycach Górnych, Włosieniu Dolnym, Zarębie Górnej.

W wybranych założeniach znajdują się zachowane elementy małej architektury: fontanny – Zareba Dolna, Szyszkowa Górna, mostki – Smolnik, Kościelniki Górne, tarasy – Biedrzychowice, Szyszkowa Górna, owalne podjazdy przed budynkami pałacowymi – w Grabiszycach Górnych i Średnich, Kościelnikach Górnych, ruiny wież widokowych – w Biedrzychowicach i Pobiednej, pawilony ogrodowe – Pobiedna.

Pomimo zaniedbań pielęgnacyjnych, upływu czasu, skutków działania naturalnych sił przyrody, które spowodowały ubytki w drzewostanie założeń parkowych, wśród drzew parkowych znajduje się wiele cennych okazów drzew rodzimych i introdukowanych. Z rodzimych gatunków w starodrzewiu występują gatunki charakterystyczne dla grądu środkowoeuropejskiego takie jak buki pospolite (*Fagus sylvatica*), dęby szypułkowe (*Quercus robur*), graby pospolite (*Carpinus betulus*), klony pospolite (*Acer platanoides*), lipy drobnolistne (*Tilia cordata*) (Szfer, Zarzycki 1972). Pośród aklimatyzowanych gatunków iglastych w większości parków znajdują się cyprysiki groszkowe (*Chamaecyparis pisifera*), żywotniki (*Thuja*), sosny czarne (*Pinus nigra*) oraz wejmutki (*Pinus strobus*), świerki pospolite (*Picea abies*), świerki kłujące (*Picea pungens* 'Glauca'), daglezie zielone (*Pseudotsuga taxifolia*), choiny kanadyjskie (*Tsuga canadensis*), modrzewie pospolite (*Larix decidua*). W wielu parkach jako dominanty kolorystyczne i kompozycyjne zastosowano buki pospolite odmiany purpurowej (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea'), drzewa o ciekawym pokroju: dęby szypułkowe o formie kolumnowej (*Quercus robur* 'Fastigiata'), odmiany zwisające buka pospolitego (*Fagus sylvatica* 'Pendula') także odmiany purpurowej czy jesioną wyniosłego (*Fraxinus excelsior* 'Pendula'). Z introdukowanych gatunków liściastych często spotyka się dęby czerwone (*Quercus rubra*), kasztanowce pospolite (*Aesculus hippocastanum*), robinie akacjowe (*Robinia pseudoaccacia*), śnieguliczkę białą (*Symphoricarpos albus*).

3. Przegląd literatury

Istnieją ogólne opracowania dotyczące Górnych Łużyc. Publikacja autorstwa Waldemara Beny pt. *Polskie Górne Łużycy. Przyroda – Historia – Zabytki* z 2003 r. zawiera opis środowiska przyrodniczego, rys historyczny, opisy wybranych miejscowości Górnych Łużyc – ich lokalizację, czas powstania i historię, krótki opis zabytków, pozycja przybliża również znane postaci związane z opisywanymi miejscowościami oraz legendy. W 2007 r. ukazało się przetłumaczona z języka niemieckiego publikacja pt. *Dzieje Górnych Łużyc. Władza, społeczeństwo i kultura od średniowiecza do końca XX wieku* zawierająca artykułów naukowców niemieckich badających m.in. dzieje Górnych Łużyc i Saksonii. Praca została uzupełniona przez polskich i czeskich historyków, jest pierwszą opracowaną wspólnie syntezą skierowaną do czytelnika w Niemczech, Polsce i Czechach.

Tereny pogranicza śląsko-łużyckiego oraz znajdujące się na nich pozostałości dawnych majątków ziemskich nie są do końca zbadane. Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków sporządził ewidencje założeń parkowych dla powiatu lubańskiego w latach 1978-1993. Zawierają w części opisowej metryczki obiektu, krótkie analizy historyczne (ewolucja układu przestrzennego, dawne plany, właściciele), charakterystyki stanu istniejącego (układ przestrzenny, skrócone inwentaryzacje roślin, rola obiektu w krajobrazie), wnioski dotyczące granic ochrony konserwatorskiej, ewentualnej zmiany dotychczasowego użytkowania, zakresu niezbędnej lub pożądanej renowacji. Część graficzna zawiera szkice orientacyjne parku, ogrodu w skali 1 : 25 000 na mapie topograficznej (Kreis Lauban, Reg. Bez. Liegnitz, Prov. Niederschlesien, Messtischblatt, 1929) oraz w skali 1 : 500 i/lub 1: 1000, inwentaryzacje fotograficzne. Szczegółowe inwentaryzacje dendrologiczne posiadają parki we Włosieniu Dolnym, Biedrzychowicach, Zarebie Górnej. W KOBiDZ dostępna jest dokumentacja pałaców w Biedrzychowicach i Jałowcu – ekspertyzy mykologiczno-budowlane, dokumentacje wykonywanych prac, inwentaryzacje pałaców, małej architektury, inwentaryzacje fotograficzne z lat 1974-1977, *Studium historyczno-architektoniczne dworu w Radostowie* opracowane przez Krzysztofa Eysymontta, Iwonę Rybkę z fotografiami

Czesława Żuka z 1982 r. O kilku założeniach pałacowo-parkowych powiatu lubańskiego wspomina również Danuta Nespiak w artykule *Studia nad rozmieszczeniem, zachowaniem i wykorzystaniem parków podworskich na Dolnym Śląsku* (1979) – podsumowującym jej badania terenowe na Dolnym Śląsku w latach 1973-1977. D. Nespiak weryfikowała stan zachowania obiektów na podstawie księgi adresowej dóbr śląskich, dokonywała ich krótkiej charakterystyki, wyodrębniała cechy charakterystyczne, styl, oceniała stan zachowania i czytelność kompozycji, układ dróg, wnętrz ogrodowych, układu wodnego, stan zachowania masy roślinnej – wśród m.in. znalazły się założenia w Baworowie, Biedrzychowicach, Smolniku, Włosieniu, Zarębie. O wybranych zespołach rezydencjonalnych pisał także Romuald M. Łuczyński w publikacjach *Zamki i pałace Dolnego Śląska. Sudety i Przedgórze Sudeckie* (1997) oraz artykule *Baron Aleksander von Minutoli. Kolekcjoner z Biedrzychowic* (1995).

4. Podsumowanie

Założenia pałacowo-parkowe są dziedzictwem kulturowym tych ziem, stanowią o tożsamości kulturowej i historycznej tego regionu na styku trzech krajów. Ważna jest ochrona owej spuścizny, ocalenie zachowanego do dziś dziedzictwa przed zniszczeniem, co pozwoli zachować tożsamość regionalną tych terenów. Niestety wpis do rejestru zabytków nie ocalił przed ruiną wielu obiektów pałacowych i folwarcznych oraz powolną degradacją przyległych do nich założeń parkowych. Właściwym rozwiązaniem problemu niszczących założeń wydaje się być pozyskanie dla nich prywatnego właściciela lub instytucji, która będzie w stanie pozyskać fundusze na rewitalizację całości bądź fragmentu założenia oraz znalezienia dla opuszczonego obiektu nowych funkcji, które zapewnią dalsze jego istnienie i funkcjonowanie.

Jak pokazują wspomniane przykłady zespołów pałacowych w Zarębie Górnej i w Biedrzychowicach odpowiednio odrestaurowane i odnowione dzięki pozyskanym funduszom założenia mogą stać się miejscem aktywizacji lokalnej społeczności, obiektami służącymi okolicznym mieszkańcom, a nawet zyskać znaczenie o charakterze ponadregionalnym jak stało się to w przypadku pałacu biedrzychowickiego.

5. Literatura

Bahlcke J. red. (2007) *Dzieje Górnych Łużyc. Władza, społeczeństwo i kultura od średniowiecza do końca XX wieku*. Wydawnictwo DiG, Warszawa: 15.

Bena W. (2003) *Polskie Górne Łużyce. Przyroda – Historia – Zabytki*. Wydawnictwo F.H. Agat, Zgorzelec: 6.

Bena W., Paczos A. (2009) *Z biegiem Kwisy. Przyroda i człowiek*. Związek Gmin „Kwisa”, Lubiąż: 50-52, 55-56, 69.

Katalog parków woj. Jelenia Góra (1977-1998) oprac. Ciesielski H. *et al.*, ewidencje parkowe i inna dokumentacja dostępne w Narodowym Instytucie Dziedzictwa we Wrocławiu oraz w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu. Delegatura w Jeleniej Górze.

Łuczyński R. M. (1997) *Zamki i pałace Dolnego Śląska. Sudety i Przedgórze Sudeckie*. Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.

Łuczyński R. M. (1995) *Baron Aleksander von Minutoli. Kolekcjoner z Biedrzychowic*.

„Karkonosze” 1: 13-15.

Szfer W., Zarzycki K. [red.] (1972) *Szata roślinna Polski*. Warszawa, t.1: 403-405.

Nespiak D. (1979) *Studia nad rozmieszczeniem, zachowaniem i wykorzystaniem parków podworskich na Dolnym Śląsku*. Rozprawy Naukowe AWF we Wrocławiu”, r. XIV, Wrocław: 263, 306.

Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków - woj. dolnośląskie, [z:] http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/DLN-rej.pdf: 101, 102, 104.

zsp.biedrzychowice.pl/historia-szkoly/